

TAINE ÉS A MODERN KRITIKA.

— Második és befejező közlemény. —

Az «Origines de la France contemporaine» Taine kritikai methodusának minden fény- és árnyoldalát egyesíti magában. Ebben indul ki Taine szelleme arra az új világokat hódító nagy útjára, melynek dicsőségében neve élni fog a késő századok ajkán; de ebben szenved hajótörést rendszere minden gyöngéje is. A mint a munka első részében az «ancien regime» dőzsölő nemességének életmódját az anecdotikus részletek és felvilágosító jegyzetek megdöbbentő apparatusával tárja fel Taine; éppúgy okolja meg a mű második részében a forradalomra mondott kárhoztató verdict-jét, mely azóta merészen visszhangzott Európaszerte a conservativ eszmék táborában. Megtagadja a forradalomnak minden ideális célját. «A forradalom — úgymond — burkolózzék bár még oly nagyhangú nevek alá, hordozza bár ajkán a szabadságot, egyenlőséget és tesvériséget: alapjában véve a birtokviszonyok felforgatása.» Tehát Taine mindenkifölött kétségbevonja a közérdekre való hasznosságát. Ez a közérdek előtte egy örök szent kötés, melyhez minden francia hozzájárult a maga morzsájával Franciaország fennállása óta, azért e kötésnek érinthetlennel kell maradnia.

Minő szükkeblű utilitarista e szavakban Taine! Milyen pedans tömjénezője a conservativ bourgeoisie önző eszme-

körének! Reá nézve az állam nem egyéb, mint polgárainak hitelezője, éppen úgy, mint a hogy a tehetetlen apa munkaképes fiainak. Mi más ez, mint a világ nagy színjátékának egy szatócsbolt ajtajából nézése, annak a hétköznapi életbölcseségnek szemüvegén át, melynek józan és szürke morálja a tisztos családapák kegyeletes tradíciója. És valóban Taine előtt a historia nem egyéb egy nagy látványosságnál, melynek idegizgató momentumait a vasárnapi galleria filister nézőinek kíváncsiságával zsákmányolja ki, de a melynek benső compositiója, drámai eszméje s egész lélektana holt kincs reá nézve, mert meghaladják közvetlen érzéklései körét.

Az individualizálás erős tehetsége bizonyos határon túl így devalválja a történeti igazság magasabb kriteriumait. Mert a historia, bármily politikai és ethnographiai tagoltságában állítsa is elének az emberi társadalmak szerves eredetét és fejlődését, főszempontja szerint mégis az emberi *faj*, mint egyetemes gyűjtő fogalom története marad, s éppen azért a részletek csak annyiban érdeklik, a mennyiben az általánosban tartalmazvák s annak megértésére szolgálnak, az egyének csak annyiban, a mennyiben mint faj-symbolumok bírnak jelentéssel. A hogy az ember, mint szerves lény változásaiban a halál átmenete nem egyéb, mint az egyén, annak sajátosságai s esetlegességei felszívódása a szervetlen élet állandó typusaiba, éppen úgy a történelem, azaz az ember mint erkölcsi lény változásaiban a múlt éppen nem mint actualis jelenvalóság, hanem mint az események és szereplőik elvont eszményi képe, nem mint állapot, hanem mint folytonosan változó viszonyulat jó tekintetbe. Ez oka annak, hogy a történelem mint tudomány nem zárkozhatik a priori a tények egyszerű conglomeratumai mögé, hanem keresni kénytelen az eseményekben működő erők benső dynamikáját.

És akármilyen mesteri legyen is, azért nem elégit ki p. o. Taine híres jellemzése Napoleonról sem, nagy műve utolsó,

csak három év előtt megjelent részében. Az ő Napoleonja egy olasz condottieri, a Malatesta di Riminik, a milanói Sforzák modern typusa. Képzeltető-e szárazabb, rabulistikusabb álláspont, mint a melyről Taine ítéli meg hőseit, mikor azt kérdi: «Mit nyertek az éppoly hiszékeny, mint lelkes francziák azzal, hogy kétszer ruházták rá a közhatalmat?» Hát a franczia «gloire», hát a nemzeti büszkeség élő tanúságai, melyek egy nagy korszak legendái nimbusával sugározták be a világot? Hát az a mérhetetlen erkölcsi tőke, melyet a nemzetek történetük ideális világából merítenek, s a mely valójuk jobb és nemesebb részét teszi ki? Mindezekkel Taine nem számol; a nemzeti mult geniusa, a köztudat eleven lüktetése az ő hideg, dogmatikus praeparatumait nem hatja át az igazság szellemével.

Robespierre-jei, Tallien-jei, Saint-Just-jei megannyi anatómiai múzeum halvány viaszbábjai, holt hüvelyek, tagjaikon a kor jelmeztárának minden dibdábjával, agyukban a forradalom idiosynkrasiájával, de psychologialag föl nem fogva, annál kevésbé a phantasia meleg ihletével megteremtve. A historia nagy színjátékához Taine csak a kelléktár kulcsát bírja. Sorvasztó analysise mindent tör, bont, szétzúz és ízekre szed, s aztán mikroskopiomon át hatol be éles szeme a dolgok természetének entomológiájába; de a mit megfigyelése felszínre hoz, az csak holt geológiai képlet, a századok vulcanikus eruptióinak kiégett lávája, organikus élet és tenyészet nélkül. A reactio politikai igazolásának erősebb fegyvertárát nem szolgáltatta még emberi elme a hatalmi áramlatok és legitim törekvések minden árnyalatának kezébe, mint Taine, a hegelista philosophus, abban a korlátolt empirismusban, melynek rabja lett. Az aristokratikus társadalmak, a rang és szellem privilegiumai történetileg szentesítve jelennek meg előtte abban az ítéletben, melyet a régi rendi alkotmányról alkot, a mikor az alsó és közép-

osztályok rúgóját az érdekekben látja, holott ezzel szemben a magasabb osztályokat a büszkeség vezeti, az a büszkeség, mely minden érzéseink közt leghamarább alkalmas a jogoság, lelkiismeretesség és honszeretet erényeivé alakulni át.

Éles szavakkal verte vissza Taine-nek a napoleoni cultus elleni támadását Jerome herceg, abban a röpiratban, melyet a nagy rokon védelmére írt, s mely izekre szedte szét a hamis szempontok ama mesterkéltszövedékét, melybe Taine a maga praeceptor morálját burkolta Napoleon jellemzésénél. A bonapartismus kigyófészke egyszerre sziszszent fel minden oldalról a nyugodt, szenvedélytelen tudós hideg okoskodásaira; feledték, hogy már ő előtte Quinet, Lanfrey s mások is vállalkoztak az ünnevelt colossus megdöntésére s a bonapartismus dogmája megingatására s Mathild hercegnő, ki máskülönben büszke volt rá, hogy Taine-t barátai közé számíthatta, s híres salonja legmeghittebb körében fogadhatta, a munka megjelenése után Taine-hez hajtattott s látogató-jegyét a búcsu jeléül ezzel a rövid felirattal hagyta hátra számára a kapusnál: P. P. C.

Talán alapos azok véleménye, a kik azt hiszik, hogy a történelem magas felfogásán, a mult méltóságán ejtett nem csekély sérelmet képez az író oly tolakodó behatolása alakjainak és szereplőinek intim életébe, mely gyarlóságaik nuditását a sensatio-gerjesztés titkolt célzatával állítja közszemlére. Régi szabókontókból és étlapokból adni össze és vonni ki egy egyéniség szellemi és erkölcsi summáját, oly vállalkozás, melynek a történetírás valódi feladatához semmi köze. Van a mult időknék bizonyos természetes perspectivája, a melyet ha közelebb tolunk az actualis élet látóköréhez, legfeljebb azt kockáztatjuk, hogy elveszítjük szemeink elől a részek harmonikus arányát, a körrajz finomabb nuance-ait s feláldozzuk a benyomás *igazságát* érdekességének. És vajjon nem kötelezi-e tartózkodásra a historia-írót már

maga az a tekintet, hogy szándéktalan tévedéseinek védetlenségül van kiszolgáltatva az emberi társadalom egész generációinak emlékezete s az utókor igazságos ítéletéhez való szent és el nem idegeníthető joga, mely cselekedeteikben, eszméikben s abban az egész hatásban, melyet környezetükre gyakoroltak, fenmarad és tovább él az idők végéig.

Mint egy nagy modern iconoclasta, úgy zúzta szét cyclopsi pőrölyével Taine azokat a százados előítéleteket, melyeket a régi iskolák tekintélye féltékenyen őrzött. A hogy a történeti elfogulatlanság nevében a forradalom és a napoleonismus cultusa ellen izent harczot, úgy tépte szét a művészeti kritikában az olasz festészet legendai nimbusát a németalföldi iskolával szemben, úgy játszotta ki Rubenst Rafaellel szemben. A «Voyage en Italié» egyetlen helyéből megítélhetjük Taine egész kritikai álláspontját. Az a hely ez, a hol Rafaelről emlékezik meg, kinek főművét akkor először látta. Csálódva, kijózanodva tért vissza. A «Transfiguratió»-ról beszél. «Hisz-e valamit — kiált föl — Rafael az ő remekművében? Mindenekfölött azt hiszi, hogy szép testállásait csodálnunk szükség». S a «Borgoi tűzvész» előtte nem valódi tűzvész, a népcsődület nem igazi csődület, az emberek nem menekülnek igazán. «Pauvre incendie et bien peu terrible!» — teszi hozzá.

Igaz, hogy Rafaelről való véleménye később némileg módosult, de azért bizonyos, hogy a nagy olasz képíró remekei örökre idegenek maradtak Taine előtt. És miért? Mert Taine lelke mélyéig praedisponálva, szemeiben csak a nyers és durva valóság képével lépett a halhatatlan remekművek elé. Azért hangzik ítélete egészen máskép Michel Angelóról, e szellemóriásról, ki oly közvetlenséggel tudta a való életet szemlélete körébe vonni. «Pour lui, comme pour eux (a görögök) le corps vit par lui même et n'est par subordonné à la tête.»

Hasonló módon, ugyanolyan brusque bátorsággal bánik

el a francia irodalom egyedül üdvöztőnek hitt orthodoxiájával is, hogy az angol irodalomnak gyűjtsön vele tömjént. Nem csekély merészség kellett ahhoz, hogy Taine a francia közvélemény chauvinismusa egyenes kihívásával Shakesperet Racine fölébe helyezze. De ő a tudós rettentetlen erkölcsi bátorságát érezte szívében, s nem törődött azzal, hogy maga ellen zúditja az uralkodó meggyőződések egész ellenséges táborát, a hol arról volt szó, hogy hamis bálványokat döntögessen le agyaglábaikról, s szétfújja a korlátolt elmék sötét babonását.

Nézzük, hogyan írja le pl. Carlyle a Bastille bevételének emlékezetes tényét a maga pathetikus, declamáló modorában, s aztán állítsuk ezzel szembe Taine száraz, regisztráló hangját: «1789. július 14-én — így ír — a Bastilleben két fogoly ült, köztük egy idióta, egy családja kívánatára fogva tartott s négy hamisítás miatt elítélt». E két sorban kegyetlenebb dőfést mér Taine a nagyhangú frázisok szószátyáraitra mint egész kötetnyi flosculussal. De éppen ily lapidaris egyszerűséggel, a matematika biztos fegyverével sújt le a forradalom előtti monarchia léha sybarita erkölceire is, mikor számszerűleg constatalja, hogy XV. Lajos évi 477 milliót tékozolt el az adozó nép verejtékéből, 2000 lovat tartott, s Pompadour asszony 36 milliójába került.

Mindebben, igaz, semmi politikai tendentia nincs. Elégszer ismétli Taine, hogy neki politikai nézetei nincsenek, tollát csupán a természetbuvár tudásvágya vezeti. Sőt sohasem is volt képes megérteni, hogy a politikában miként lehet hajlamok szerint foglalni állást. A társadalomról irt művében kiemeli, hogy munkáját nem azért írja, hogy valamely elvet képviseljen és tolmácsoljon benne, hanem hogy ezután igyekezzék megtalálni majd az alapvető elvet. És nem szabad megvonnunk tőle azt az elismerést, hogy reá nézve valóban csak egyetlenegy oldala a dolgoknak bírt értékkel, a

tények; bölcsekedésének, ítéletének egyetlen anyagát a tények képezik, melyeknek buvárlatába előítéletektől homályosulatlán elmével, meg nem kötött kezekkel bocsátkozik bele.

Ámde kérdeni lehet s szabad, vajjon ez a merev tagadása mindannak, a mi az események alakulásaiban a látható tényeken túl esik, nem vezet-e szükségkép oly materialismusra, mely a történelem belső idegéletét, az emberi akarat szabad cselekvőségét sorvasztja el, s a vak véletlent, vagy a tehetetlen fatalismust emeli oltárára, melynek utolsó corollariuma a csöndes resignatio a tények megmásíthatlanságával szemben, s az ember erkölcsi felelősségének elejtése az idők ítélő foruma előtt.

S mert Taine érzi az ebben fölvetett dilemma minden nehézségét, onnan van az, hogy ha egyrészt kegyetlen tévedésnek jelzi is magát a forradalmat, ezt azzal indokolja, mert hite szerint a régi rendszer a nélkül is a legjobb úton volt arra, hogy magát békés úton regenerálja, s Franciaországának sohasem volt jobb nemessége, példásabb papsága, mint az, mely a rémuralom alatt egy fejjel megrövidült.

Sőt tovább megy Taine és nem habozik kimondani, hogy az 1789 glorificálása csak akkor vette kezdetét, mikor már az a nemzedék, mely szemtől szembe látta a forradalom borzalmait, sirba szállt. Ha ők éltek volna, sokkal közelebből ismerték az eseményeket, semhogy elmulasztották volna a maguk értékére szállítani alá a forradalmi történetírás doctrinaire-jeinek magasztalásait. De ők nem éltek már, s a kiadatlan levéltárakban, magán emlékiratokban lappangó írott anyaghoz még sokkal frissebb vér tapadt volt, semhogy valakinek kedve lett volna azokat megbolygatni.

A divatos ünneplés annyi magasztalása, a tudományos proselytismus oly sok diadala után, melyben ez a kétségkívül jelentékeny és termékeny hatású elme részesült, ma már ideje fölvetni a kérdést: vajjon ne léteznék-e a kritiká-

nak magasabb feladata is, mint a mű mögött egyre a szerzőt kutatni s élményeiből construálni műve természetét és jelentőségét? És vajjon nincs-e a phantasiának is komoly értelemben vett hivatása a történetírás művészeténél, a mely kiemelje végre abból a lenézett helyzetéből, a hová Taine és követői száműzték?

Mint a Zola tapasztalati regényeinek, úgy a Taine tapasztalati módszerének is legnagyobb és legsarkalatosabb fogyatkozása, hogy igen csekély bennök a tapasztalat, a dolgok és események subjectiv átérzése. Az, a mit e név alatt árulnak, nem egyéb akadémikus observatió, merő elmélet és reproductio. Mennyire más az igazi nagy moralisták világa, pl. Dickens-é, Macaulay-é, a kiket — ha a szavak nem a reclam czégéreiül szolgálának — sokkal több joggal tekintethetnének valódi naturalistáknak is, mint emezeket, kik a társadalom bajait inkább leírni s festeni szeretik, mint orvosolni.

Mindenben concret, mindenben az élet végtelen elaprózásait keresve, Taine meglepte a világot azzal is, hogy egy saját formájára gyúrt Lafontaine-t gyártott magának. Az ábrándozó, naiv phantasiájú mesemondóból egy tudós apologetát, mély értelmű philosophust, majdnem azt mondhatnók egy politikai pamphlettistát csinált. Előtte Lafontaine állatai a versaillesi udvar personificatiói, maga az oroszán, a ki «primam tollit», nem más, mint XIV. Lajos ő felsége. Kissé merész dolog annyi mindent látni egy Aesopus, Phädrus, Babrias és a középkori meseköltők nyomán megírt allegóriában; de hát Taine maga bevallja, hogy ő mindent a saját szemüvegén át néz. Vagy nem azt jelenti-e ez a jellemző észrevétele: «Egy kis jóakarattal Lafontaine-ban oly intenciókat fedezhetünk fel, a melyekkel ő nem bírt». Ez egy hyperobjectiv elme legérdekesebb önvallomása; majdnem ugyanaz, a mit a forradalmi Franciaországról mondott, hogy t. i. az a «fején jár és a lábával gondolkodik»; Taine

épp úgy a fején jár az élet gyakorlati szükségletei, a valóság mindennapi követelményei közepette; gondolatvilágát büszkén távoltage a korszellem egyetemes átlagirányától, s nem törődik a tömegek érzéseivel, eszményeivel a maga zárkózott irodalmi mandarinságában, legfeljebb azért, hogy azokat elítélje, hiábavalóságukat kimutassa.

Különös, hogy mégis éppen neki volt oly hatása összes gondolkodásunkra, hogy Du-Bois Reymond szavait variálva, a ki szerint a XIX. század minden embere voltairianus, a nélkül, hogy tudna róla és akarná, épp úgy korunk minden gondolkozója a többé-kevésbé Taine tanítványa, a nélkül, hogy csak sejtene is. Vannak gondolkozók, kiket, bármily nagyok és jelentékenyek, kiszakíthatunk a század szellemi küzdőteréről, a nélkül, hogy utánok érezhető hézag maradna; de Taine-t nem lehet elképzelni a polgárosulás eszméinek újabb történetéből, neki része volt mindabban a munkában, melyet az emberi szellem évtizedek óta minden téren alkotott, mint egy támasztó oszlopa annak a hídnak, melyen át a fin-de-siècle tudása összes körének harcnyitó útegei a jövő századba felvonulnak.

Nem a systema. hanem a methodus ennek a rendkívüli hatásnak a kulcsa. Nem az, a mit újat és igazat alkotott, hanem a mit a régi megrögzött előítéletekből kiméletlenül kirostált és elvetett. A mit Taine alkotott, írt, vizsgált és kutatott, az voltaképen egy «brutális munka», a maga egészében, a teremtés szervezetlensége, egy felforgatott világ össze-vissza heverő romjai; de kritikai szellemének friss árama az, a mely behatolt a modern tudomány legrejtettebb zugába, s mely magvakat hintett el a szellemi művelődés minden barázdáiba, hogy dús tenyészet zálogát hagyja hátra a jövő nemzedékeknek.

Mint bölcsész, Taine az akarat determinismusának híve, s első kovácsolta tömör és jól pengő plastikus jelszavakba

azokat a mély reformeszméket, melyeket a naturalismus iskolája fölvetett, mint a hogy az illó anyagot köti meg a vegyész a szilárd elemek ellenálló tulajdonságaiban. Oly axiomák, mint a mit Zola a Thérèse-Raquin mottójává tett, hogy «a bűn és erény éppoly productumok, mint a cukor és vitriol», hasonlatosak a tisztán vert aranyhoz, mely az igazság elvont értékét a közforgalom eszközeiben sokszorosítja és állandósítja s hozzáférhetővé teszi mindenki előtt. De ebben is, mint a forradalom nagy fossil maradványainak feltámasztásánál, az emberi értelem mechanismusának anatómiai felbonczolása a régi spinozista elméletek fölfrissítésében mint alapgondolat nyer beillesztést hatalmas kritikai rendszerébe.

Taine irodalmi méltatói keveset foglalkoztak eddig azzal a viszonynyal, melyben ez a minden irányban messze kiható elme a vallás kérdéseivel szemben állt. Pedig a «Nouveaux Essai de critique et d'histoire» néhány szép lapon ismertet meg a nagy tudós nézeteivel, melyeket a vallás örök nagy gondolataival való foglalkozás sugalt neki. A «Philosophie Religieuse» című cikkben Taine az igazi bölcs szerénységével ismeri be, hogy a vallás és a philosophia egymást kölcsönösen kizáró képességek és módszerek eredményei s egyik sem tűri a másik gyámkodását vagy útbaigazítását, egyik sem kér vagy ad a másiknak engedményeket. Ha a hit és a malaszt isteni adományok, az észnek nincs joga korlátolni röptüket és javíthatni dogmaikat. Ha a hit és a malaszt kiválasztott lelkekre ruházott kedvezmények, akkor a természeti képességek nem elegendők arra, hogy ily revelációkhoz fölemelkedjünk. Ha Isten kénytelen a lelkeket magához emelni, akkor az onnan van, mert a magukra hagyott lelkek nem bírnak Istenig emelkedni. Abból, hogy a hit és malaszt Istentől választottjainak nyújtott adományok, szükségkép következik, hogy egyedül ők vannak hivatva feltárni az

ember előtt a magasabb világot, s hogy többi képességeink balgán és dölyfösen cselekesznek, ha oly régiókba akarnak behatolni, melyekből ki vannak zárva. Ha ellenben az igazság jellege az, hogy bizonyítékokkal támogatható, s hogy levetkőzte magáról az előítéleteket, s ha hogy elérjük, csendet kell parancsolnunk szíveinknek, le kell csitítnunk lelkesedésünket, hidegen kell szembenéznünk a tényekkel, nem szabad bízni önmagunkban, s csak óvatosan szükség előre nyomulnunk, minden lépésünkre ügyelve, minden pillanatban kételkedve, minden észleletet és törvényt igazolva: akkor a hit és a malaszt veszedelmes tulajdonságok. Megszűnünk hinni bennök, mert hiszünk a tudományban, elejtjük őket, mert azt fogadjuk el. Választani kell tehát a két elv közt, melyek annyira szembe vannak állítva, hogy kifejlődésükhöz egészen különböző alkotású koponyákat kívánnak. «A zsidók — mondta volt szent Pál — csodákat kívántak, hogy higgyenek, a görögök pedig argumentumokat». A zsidó nép hozta létre a vallást, a görög nép a tudományt. Két különböző fajra volt szükség, hogy két ily homlokegyenest ellenkező elvet kifejtсен.

Látjuk tehát, hogy Taine a legrészrehajlatlanabb kritikával szabja ki a hit és tudás határát; hangzatos, de üres materialista metaphysikával nem törekszik a kettő közt kényyszerű összhangzatot hozni létre; ez az álláspont felel meg meggyőződésének, s a mit óhajt, az az, hogy mindkét funkciókör tartsa meg magának módszerét és bizonyítékait.

Utóbbi időben Taine és iskolája Franciaországban nem ritkán volt heves támadásoknak. sőt igazságtalan ócsárlásoknak tárgya. A gyorsan élő ifjú Franciaország bizonyos tekintetben a kritika nagymesterének nyakára nőtt, s új emberek, új eszmékkel és még az övénel is finomabb idegzettel fordultak a Taine kritikai rendszere ellen. «Milyen egyszerű az egész methodus!» — gúnyolódtak sokan Taine túlzó dicsőítése ellen.

«Az ember fölfedezi, hogy Franciaországban bizonyos napon, bizonyos vidéken hogy gondolkoztak és éltek, s ebből aztán levonja a következtetést, hogy abban az órában egész Franciaország úgy élt és gondolkozott». Ebben az ellenvetésben sok az igazság, s éppen azért utóbbi időben legjelesebb tanítványai: egy France Anatole, Paul Bourget, Desjardins stb. túlnőttek rajta. A francia gondolkozás most új áramlatokat követel a politikában, tudományban és irodalomban. Vogüe, egyike Taine legbuzgóbb követőinek, az új-kereszténység propagandáján dolgozik erősen, míg a «feministák», «decadentisták», «symbolisták» és a többi irodalmi és bölcséleti secták egész serege mindinkább messze löki magától a nyers természetesség talaját, hogy a kedély- és idegélet rejtélyes «clair-obscuré»-jébe merüljön el s a spiritualismus álmatag révedezéseiben kutasson új hangulatokat és színeket. És ebben a figyelemreméltó szellemi «revolte»-ban Taine öröke mielőbb veszendőbe megy. Bármily nagy volt is részleges hatása kortársaira; de bölcsészeti iskolát nem hagyott maga után, s e tekintetben a hatás nem volt oly mély, mint e század első éveinek philosophusaié, a kiknek tanait rombadöntötte, a nélkül, hogy másokat állított volna helyökbe. Az emberi természet mélyebb szükségleteinek tanulságos jele, hogy intellectualis életét az empirismus szűk látköre nem elégítheti ki teljesen, s a Taine-isták minden rajongó magasztalása daczára, melylyel mesteröket ünnepezték, immár érezhető a fordulat, mely a theoretikus kritika meddő túltengésének, a hyperobjectivismus száraz és aggódó hüvelyezésének véget vetni lesz hivatva.

Várnai Sándor.

AESCHYLOS VALLÁS-ERKÖLCSI VILÁGNÉZETE ORESTIÁJA ALAPJÁN.

— Második közlemény. —

II.

A bűnnek ezen sötét háttéréből annál fényesebben emelkedik ki Aeschylosnak végre mindenek felett győzedelmeskedő, a család alapján nyugvó *erkölcsi világnézete*.

A család, mint a társadalmi élet és polgárisodás őssejtje, az erkölcsi életnek s így az *erénynek* is termő talaja. A családi életben, nevezetesen a házasság megkötésénél egyesülnek ugyanis először a vér által egymással egybe nem függő személyek közös, benső, maradandó életszövetségére. Az érzéki embert vezérlő önzés ösztöne ezzel korlátot nyer, s minél következetesebben érvényesül ezen, a családi élet megalapításával adott elv magában a családi életben: annál inkább győzedelmeskedik a szeretet az önzés felett, annál inkább emelkedik a természet alkotmánya fölé az ethikai életnek szentélye.

A *fejlődés* természetében rejlik az, hogy maga az elv, valamint annak érvényesülése csak lassankint vált tudatossá és hatásossá. Már az érzéki éniség álláspontján megvolt az atyának, mint az erős, hatalmas és magzatait védőnek tekintélye, s ennek megfelelőleg már ez állásponton kifejlődött a megvédett gyermekeknek pietása a szülők, kivált az atya